

NON-VERBAL COMMUNICATION OF THE TEACHER TOWARDS STUDENTS IN THE PROCESS OF EDUCATION AND UPBRINGING

KOMUNIKACJA NIEWERBALNA NAUCZYCIELA WZGLĘDEM UCZNIÓW W PROCESIE EDUKACJI I WYCHOWANIA

Karolina Sienkiewicz^{1,A-F}

¹Zakład Pedagogiki, Akademia Białska im. Jana Pawła II, Polska
¹Department of Pedagogy, John Paul II University in Białą Podlaska, Poland

Sienkiewicz, K., (2024), Non-verbal communication of the teacher towards students in the process of education and upbringing / Komunikacja niewerbalna nauczyciela względem uczniów w procesie edukacji i wychowania, Social Dissertations / Rozprawy Społeczne, 18(1) 98-110. <https://doi.org/10.29316/rs/183618>

Authors' contribution /
Wkład autorów:
A. Study design /
Zaplanowanie badań
B. Data collection /
Zebranie danych
C. Data analysis /
Dane – analiza i statystyki
D. Data interpretation /
Interpretacja danych
E. Preparation of manuscript /
Przygotowanie artykułu
F. Literature analysis /
Wyszukiwanie i analiza
literatury
G. Funds collection /
Zebranie funduszy

Tables / Tabele: 0

Figures / Ryciny: 0

References / Literatura: 42

Submitted / Otrzymano:
10.09.2023

Accepted / Zaakceptowano:
02.02.2024

Summary: Interpersonal communication is an inseparable element of human existence. It is extremely important from the pedagogical point of view in the teacher-student relationship. The article reviews the literature in the field of non-verbal communication between the teacher and the student. Both verbal and non-verbal communication play an important role, interacting with each other. Effective communication depends on the non-verbal aspect. Non-verbal communication affects the teacher's relationship with students, as well as motivation for action and optimization of teaching.

Material and methods: The article is of a review nature.

Results: An attempt was made to discuss the non-verbal communication of the teacher with the pupils on the basis of the existing literature on the subject.

Conclusions: Non-verbal communication in the teacher-student relationship is an important component of the educational process; the teacher, through non-verbal code, transmits an emotional charge, which is a component of both the relationship, the classroom atmosphere and the motivation to learn.

Keywords: interpersonal communication, teacher, non-verbal communication, teacher-student communication

Streszczenie: Komunikacja interpersonalna to nierozłączny element ludzkiej egzystencji. Jest on niezwykle istotny z pedagogicznego punktu widzenia w relacji nauczyciel-wychowanek. W artykule dokonano przeglądu literatury z zakresu komunikacji niewerbalnej między nauczycielem a uczniem. Zarówno komunikacja werbalna jak i niewerbalna odgrywają istotną rolę, wzajemnie na siebie oddziałując. Efektywne komunikowanie uzależnione jest w aspekcie niewerbalnym m. in. od mimiki nauczyciela, gestów, spojrzenia, dotyku czy przestrzeni i odgrywa znaczącą rolę w procesie edukacji i wychowania. Komunikacja niewerbalna wpływa na relację nauczyciela z uczniami, a także na motywację do działań i optymalizację nauczania.

Material i metody: Artykuł ma charakter przeglądowny.

Wyniki: Podjęto próbę omówienia komunikacji niewerbalnej nauczyciela z wychowanekami na podstawie dotychczasowej literatury przedmiotu.

Wnioski: Komunikowanie niewerbalne w relacji nauczyciel – uczeń to istotny komponent procesu edukacji, nauczyciel po przez kod niewerbalny transmituje ładunek emocjonalny, który jest składową zarówno relacji, atmosfery klasowej jak i motywacji do nauki.

Słowa kluczowe: komunikacja interpersonalna, nauczyciel, komunikacja niewerbalna, komunikacja nauczyciel-uczeń

Address for correspondence: Karolina Sienkiewicz, Department of Pedagogy, John Paul II University in Białą Podlaska, Poland, ul. Sidorska 95-97, 21-500 Białą Podlaska; email: kkupisza@gmail.com, ORCID: 0009-0004-7424-8989

Copyright by: John Paul II University, Karolina Sienkiewicz

This is an Open Access journal, all articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-Noncommercial-No Derivatives 4.0

International (CC BY-NC-ND 4.0). License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

Interpersonal communication as a process

Communication is a process studied in an interdisciplinary manner, as it is one of the components of human existence. There are many definitions in the literature. It is also worth emphasizing that this is one of the oldest processes taking place in societies, and without it civilizations would not be able to exist today.

After 1950, Georg Miller was the first to devote a monograph to this issue in his work *Language and Communication* (G. Miller, 1951).

Many publications on interpersonal communication from a pedagogical perspective have been made by Marian Śnieżyński, who considers speaking, non-verbal symbols and signs, and listening as its basis (Śnieżyński, 2011).

According to Dobek-Ostrowska (1999), the purpose of communication should be to enable people to share their knowledge and to exchange information. The author defines communication as interpersonal communication and points out that it is an interactive process, so for it to be possible, there must be at least two people interacting. The result of such a process is feedback, manifested in verbal and non-verbal signals. Dobek-Ostrowska also draws attention to the two-way nature of communication, in which the sender and receiver constantly exchange places during the dialogue. When one person takes over most or even all of the message and enters into an apparent monologue, the recipient reacts to the information received non-verbally, thus showing his or her emotions or thoughts, such as surprise, anger or irritation. Non-verbal communication is thus a kind of reinforcement and complement to the verbal part of the message being transmitted or received (Dobek-Ostrowska, 1999).

In pedagogical literature, authors often emphasise that communication relates to society and is intended to create a mutual interpersonal system (Sztejnberg, 2006). It is the transmission of information from point A to point B (Nęcki, 1996). Communication is a purposeful as well as a conscious process (Sobkowiak, 1997). Wincenty Okoń (2003) emphasises that for optimal interpersonal communication, an atmosphere of understanding, trust and acceptance from both sides (sender and receiver), which can be called open communication, is essential. Thanks to this, relationships between individuals have a chance to strengthen.

Komunikacja interpersonalna jako proces

Komunikowanie się jest procesem badanym w sposób interdyscyplinarny, jest ono, bowiem jedną ze składowych ludzkiej egzystencji. W literaturze znajduje się wiele jego definicji. Warto też podkreślić, że to jeden z najstarszych procesów zachodzących w społeczeństwach, a bez niego cywilizacje nie byłyby w stanie teraz istnieć.

Jako pierwszy temu zagadnieniu po roku 1950 monografię poświęcił Georg Miller w dziele *Język i komunikowanie* (G. Miller, 1951).

Wielu publikacji z zakresu komunikacji międzyludzkiej w ujęciu pedagogicznym dokonał Marian Śnieżyński, który za jej podstawę uznał mówienie, symbole i znaki niewerbalne oraz słuchanie (Śnieżyński, 2011).

Według Dobek-Ostrowskiej (1999) za cel komunikowania należy uznać możliwość dzielenia się swoją wiedzą oraz wymianę posiadanych informacji. Autorka dookreśla komunikowanie jako komunikację interpersonalną i zaznacza, iż jest to proces interaktywny, zatem by był on możliwy, muszą w nim wziąć udział przynajmniej dwie osoby, które nawiążą interakcję. Skutkiem takiego procesu jest powstające sprzężenie zwrotne, przejawiające się w sygnałach werbalnych i niewerbalnych. Dobek-Ostrowska zwraca też uwagę na dwustronność komunikowania, w której nadawca i odbiorca stale wymieniają się miejscami w trakcie dialogu. W przypadku, gdy jedna z osób przejmuję większość lub nawet cały komunikat i wchodzi w pozorny monolog, odbiorca reaguje na odbierane informacje niewerbalnie, okazując w ten sposób swoje emocje czy myśli, takie jak np. zdziwienie, złość czy irytację. Komunikowanie niewerbalne jest, więc swoistym wzmocnieniem i uzupełnieniem części werbalnej przekazywanego lub odbieranego komunikatu (Dobek-Ostrowska, 1999).

W literaturze pedagogicznej autorzy często stawiają nacisk na fakt, iż komunikacja odnosi się do społeczeństwa i ma za zadanie kreować wzajemny system międzyludzki (Sztejnberg, 2006). Jest ona swoistym transmitowaniem informacji z punktu A do punktu B (Nęcki, 1996). Komunikowanie się to proces celowy oraz świadomy (Sobkowiak, 1997). Wincenty Okoń (2003) podkreśla, że dla optymalnej komunikacji interpersonalnej, niezbędna jest atmosfera zawierająca zrozumienie, zaufanie i akceptację płynącą z obu stron (nadawca i odbiorca), którą nazwać można otwartym

Analysing the above statements, one notes the relationship between verbal (verbal, auditory) and non-verbal communication, which, even if they are not clearly distinguished, usually coexist. In breaking down the act of interpersonal communication, it is worth paying particular attention to the non-verbal way in which emotions or information are conveyed, which is often overlooked due to modern information channels linked to the latest technologies. Communicating via text message, chat, email or instant messaging (e.g. Messenger) can make non-verbal communication, an integral part of face-to-face conversations, much more difficult, if not impossible.

Non-verbal communication

The need for the study of non-verbal expression, was noted in scientific research in linguistics in the 20th century by, among others, Wilhelm Wundt and Edward Sapir (Antas, 2023), who argued that every person uses patterns of non-verbal behaviour that are common to all people, but cannot explain them. Psychologists, educators and sociologists also began to conduct research on non-verbal communication.

In the face of today's pedagogical challenges, also linked to new forms of communication using the latest technology, the introduction of parent-teacher conversations using instant messaging, non-verbal communication may seem less important. However, it should be remembered that in the student-teacher relationship, it is non-verbal communication that complements the act of communication, or its entirety.

In his definition of non-verbal communication, psychologist Waldemar Domachowski explains that it is a transmission that takes place through the senses, using their natural qualities, so that the information conveyed in the act of non-verbal communication does not require a typical elaboration beforehand (Osika, 2008, after: Domachowski, 1993).

Non-verbal communication can also be understood as a process in which individuals show their attitudes, experiences or feelings through their intentional or unintentional actions, the purpose of which is to convey a message, an attempt to self-regulate or control others or the environment (Hickson, Stacks, 1985). Non-verbal communication is, in the above view, a means

porozumiewaniem się. Dzięki temu relacje między jednostkami mają szansę na wzmocnienie.

Analizując powyższe twierdzenia zauważa się zależność między komunikacją werbalną (słowną, dźwiękową) a komunikacją niewerbalną, które jeśli nie są nawet wyraźnie rozróżnione, zazwyczaj ze sobą współistnieją. Rozkładając akt komunikacji interpersonalnej na czynniki, warto zwrócić szczególną uwagę na niewerbalny sposób przekazywania emocji czy informacji, który pomijany jest ze względu na współczesne kanały informacji powiązane z najnowszymi technologiami. Komunikowanie się przez sms, chat, e-mail czy komunikatory internetowe (np. Messenger) może znacznie utrudniać, lub wręcz uniemożliwiać komunikację niewerbalną, będącą nierozdzielalnym elementem rozmów twarzą w twarz.

Komunikacja niewerbalna

Potrzebę badań wypowiedzi niewerbalnej, zauważono w ramach badań naukowych z zakresu lingwistyki w XX wieku m.in. przez Wilhelma Wundta oraz Edwarda Sapira (Antas, 2023), który to twierdził, że każdy człowiek stosuje wspólne dla wszystkich ludzi wzorce niewerbalnych zachowań, ale nie jest w stanie ich wyjaśnić. Badania nad komunikacją niewerbalną zaczęli prowadzić także psycholodzy, pedagodzy i socjolodzy.

W obliczu współczesnych wyzwań pedagogicznych, związanych także z nowymi formami komunikacji z użyciem najnowszych technologii, wprowadzeniu rozmów rodziców z nauczycielami przy wykorzystaniu komunikatorów, komunikacja niewerbalna z pozoru może wydawać się mniej istotna. Należy jednak pamiętać, że w relacji uczeń – nauczyciel to właśnie komunikacja niewerbalna jest swoistym dopełnieniem aktu komunikacji, lub jego całością.

Psycholog Waldemar Domachowski w swojej definicji komunikatu niewerbalnego wyjaśnia, że jest to transmisja przebiegająca poprzez zmysły, z użyciem ich naturalnych przymiotów, zatem przekazane informacje w akcie komunikacji niewerbalnej nie wymagają wcześniejszego typowego opracowania (Osika, 2008, za: Domachowski, 1993).

Komunikowanie niewerbalne rozumieć można także jako proces, w którym jednostki ukazują swoje postawy, doświadczenia czy uczucia poprzez swoje działania intencjonalne bądź nieintencjonalne, czego celem jest przekazanie

of conveying attitudes, also communicating emotions and experiences. This underlines the functional nature of the above definition (Osika, 2008).

Messages conveyed through non-verbal codes differ from those conveyed verbally, although both are categorised as expressive and interpretive forms of dialogue (Grove, 2002).

There are several divisions of the non-verbal act of communication in the literature. Each reveals a slightly different element of the issue under discussion.

They can be considered in terms of their close correlation with the verbal act, understanding non-verbal contact as specification, or the main message that is further specified by verbal communication, as Stączek outlines in his publication. The author suggests structuring non-verbal communication using a mind map. He distinguishes aspects such as the expression of emotions, ordering and emphasising statements, managing the course of a meeting and replacing words with non-verbal information (Stączek, 2011).

Non-verbal communication thus relies on conveying the emotions and feelings of the sender and receiver of the message, allows for a more accurate interpretation of the content, as well as creating an atmosphere that is largely dependent on the emotions of the people in conversation.

Different divisions of the function of non-verbal communication in relation to interpersonal relationships have also been distinguished. One of these is as follows (Nęcki, 1996): affiliation signals, trust signals, signals of dominance and advantage, signals of threat and readiness to fight, signals of sexual arousal, excessive emotional arousal, signals of deepening or shallowing interpersonal contacts, and signals of positive or negative reinforcement. Each of the above categories is assigned characteristic gestures, facial expressions, smile or lack thereof, eye contact and glances, body posture, tone of voice, but this division should not be taken too literally.

Non-verbal messages can therefore be classified in terms of their use in a given situation, and a facial expression, gesture or body posture can be attributed to a specific signal and therefore, in a sense, to a system of signs.

In his considerations, Knapp lists the following functions of non-verbal communication: repetition, negation, substitutions, complements,

jakiegoś komunikatu, próba samoregulacji czy kontrolowania innych, lub też środowiska (Hickson, Stacks, 1985). Komunikacja niewerbalna to w powyższym ujęciu środek przekazu postaw, informujący również o emocjach i przeżytych doświadczeniach. Podkreśla to funkcjonalny charakter powyższej definicji (Osika, 2008).

Komunikaty przekazywane za pomocą kodów niewerbalnych różnią się od tych przekazywanych werbalnie, choć oba zaliczane są do ekspresyjnej oraz interpretacyjnej formy dialogu (Grove, 2002).

W literaturze istnieje kilka podziałów niewerbalnego aktu komunikacji. Każdy z nich ukazuje nieco inne oblicze omawianego zagadnienia. Można je rozpatrywać względem ścisłej korelacji z aktem werbalnym, rozumiejąc kontakt niewerbalny jako dookreślenie, lub główny komunikat, który dookreśla komunikacja werbalna, co w swojej publikacji przedstawia Stączek. Autor proponuje uporządkowanie komunikacji niewerbalnej przy pomocy mapy myśli. Wyróżnia w niej takie aspekty, jak: ekspresja emocji, porządkowanie i podkreślanie wypowiedzi, kierowanie przebiegiem spotkania i zastępowanie słowa informacją niewerbalną (Stączek, 2011).

Komunikacja niewerbalna stawia, zatem na przekazanie emocji i odczuć nadawcy oraz odbiorcy komunikatu, pozwala na dokładniejszą interpretację treści, a także na wprowadzenie w atmosferę zależną w dużej mierze od emocji konwersujących osób.

Wyróżniono także różne podziały funkcji komunikacji niewerbalnej w odniesieniu do relacji międzyludzkich. Jeden z nich przedstawia się następująco (Nęcki, 1996): sygnały afiliacji, sygnały zaufania, sygnały dominacji i przewagi, sygnały grożenia i gotowości do walki, sygnały pobudzenia seksualnego, nadmiernego pobudzenia emocjonalnego, sygnały pogłębienia lub spłylenia kontaktów interpersonalnych oraz sygnały o charakterze wzmacniania pozytywnego lub negatywnego. Do każdej z powyższych kategorii przypisane są charakterystyczne gesty, mimika, uśmiech lub jego brak, kontakt wzrokowy i spojrzenia, postawa ciała, ton głosu, jednak nie należy traktować tego podziału zbyt dosłownie.

Komunikaty niewerbalne można, zatem klasyfikować względem ich wykorzystania w danej sytuacji, a mimikę, gest czy postawę ciała przypisać do konkretnego sygnału, a więc w pewnym sensie do systemu znaków.

conversation regulators, and emphasises that they are closely related to verbal communication (Knapp, Hall, Horgan 2013).

Ekman and Frisen proposed a division of non-verbal communication functions into emblems, illustrators, regulators, manipulators, adaptors (Ekman, 1997).

Non-verbal communication in the educational space

Currently, there are approximately 230,000 references to non-verbal communication on the Internet, but when it comes to records relating to scientific research, there are far fewer. One of the most recent publications in this field is the article *Non-verbal communication in academic didactics* (Pstrąg, Kraśnicka, 2023), which addresses the discussed aspect in relation to the lecturer and the student. Other publications are slightly older.

There are many requirements and expectations for a modern teacher. Although they are in line with the development of new technologies and the science of education, there is some dissonance. A teacher, as a mentor, but also as a friend, coach, authority or leader. In order to properly teach, educate and care for students, non-verbal communication is essential.

An attempt to interpret the non-verbal channel in relation to the educational environment was made by E. Thiel (1997), among others. He pointed out that the teacher's communication with his or her students is vital, and that the teacher only transmits facts verbally. On the other hand, attitude, mood, feelings, the so-called image of the soul, are transmitted through the non-verbal channel. As the child forms his or her perceptions of the educator, it is facial expressions, eye contact or pantomimic expressions, which are categorised as non-verbal communication, that project the end result of the student's thoughts (Śnieżyński, 1990).

Non-verbal communication therefore determines the perception of the teacher and the perception of him or her as positive or negative, passionate or bored, trustworthy or someone to whom it is better not to confide.

Gil G. Noam and Nina Fiore advocate a school where there should be an atmosphere of acceptance, respect and attachment between students and teachers, which should result in higher educational and learning outcomes.

Knapp w swoich rozważaniach wymienia z kolei następujące funkcje komunikacji niewerbalnej: powtarzanie, zaprzeczenie, substytucje, uzupełnienia, regulatory konwersacji i podkreśla, że są one ściśle związane z komunikacją werbalną (Knapp, Hall, Horgan 2013).

Ekman i Frisen zaproponowali podział funkcji komunikacji niewerbalnej na emblematy, ilustratory, regulatory, manipulatory, adaptory (Ekman, 1997).

Komunikacja niewerbalna w przestrzeni edukacyjnej

Aktualnie w pozycjach internetowych znajduje się ok. 230 000 odnośników dotyczących hasła komunikacji niewerbalnej, jednak jeśli chodzi o rekordy odnoszące się do badań naukowych, jest ich znacznie mniej. Jedną z najnowszych publikacji z tego zakresu jest artykuł *Komunikacja niewerbalna w dydaktyce akademickiej* (Pstrąg, Kraśnicka, 2023), który porusza omawiany aspekt względem wykładowcy i studenta. Pozostałe publikacje są nieco starsze.

Przed współczesnym nauczycielem stawia się wiele wymagań i oczekiwań. Choć są one zgodne z rozwojem nowych technologii i nauki o wychowaniu, pojawia się w nich pewien dysonans. Nauczyciel jako mentor, ale też przyjaciel, coach, autorytet czy lider. By właściwie uczyć i nauczać, wychowywać i opiekować się wychowankami, niezbędna jest komunikacja niewerbalna.

Próbie interpretacji kanału niewerbalnego w odniesieniu do środowiska edukacyjnego podjął m.in. E. Thiel (1997). Zaznaczył, że porozumiewanie się nauczyciela z wychowankami jest niezwykle istotne, a sam nauczyciel w sposób werbalny transmituje zaledwie fakty. Natomiast postawa, nastroje, uczucia, tzw. obraz duszy, są przekazywane za pośrednictwem kanału niewerbalnego. W trakcie, gdy dziecko kształtuje swoje wyobrażenia o wychowawcy, to właśnie mimika, kontakt wzrokowy czy pantomimika zaliczane do komunikacji niewerbalnej, rzutują na efekt końcowy przemysłu wychowanka (Śnieżyński, 1990).

Komunikacja niewerbalna stanowi, zatem o postrzeganiu nauczyciela i odbieraniu jego osoby jako pozytywnej bądź negatywnej, pełnej pasji lub znudzonej, godnej zaufania czy też takiej, dla której lepiej się nie zwierzać.

Gil G. Noam i Nina Fiore opowiadają się za szkołą, w której powinna panować atmosfera

A teacher who shows concern for students is perceived more favourably than the rest of the teaching staff. A proper relationship, based on positive communication between the teacher and the students, promotes the correct creation of the student's identity and the acquisition and optimisation of social competences. When a student is in a difficult situation due to an emotional or socio-economic background, a positive relationship with the educator becomes particularly important. To achieve this, verbal and non-verbal communication is essential (Noam, Fiore, 2004).

The teacher's workshop regarding non-verbal acts of communication

The need for optimal behaviour when it comes to non-verbal teacher-student, teacher-parent or teacher-teacher communication is noted by many educators. In their publications, they emphasize the elements of non-verbal communication and the need to skilfully adapt non-verbal acts to the student or group of students, while maintaining their subjectivity and individuality. Knowledge of both psychological and pedagogical theory and practice is necessary to acquire and improve these competences.

Non-verbal communication, particularly in educational settings, includes, among others, the following components (Puppel, 2015, after: Knapp and Hall, 1997; Malandro et al., 1989):

- body posture, shape and size,
- clothes and accessories that an individual uses in their clothing,
- kinesics, which includes gestures, body movement and posture,
- expression, facial expressions and making eye contact,
- the environment influenced by the interlocutors,
- contact understood as touch and distance between persons,
- individual odour.

All of these elements determine the student's perception of the teacher and determine not only the relationship between them, but also have an impact on the atmosphere in the classroom environment or motivation to learn. A teacher's attire should therefore not only express his or her personality and character, but also emphasise the importance of the profession, not be provocative,

akceptacji, szacunku i przywiązania uczniów do nauczycieli, co skutkować powinno osiągnięciem wyższych wyników edukacyjnych oraz wychowawczych. Nauczyciel wykazujący się troską o wychowanków jest odbierany przychylniej, niż pozostała kadra pedagogiczna. Właściwe relacje, których fundamentem jest pozytywna komunikacja nauczyciela z uczniem, sprzyjają kreowaniu w poprawny sposób tożsamości wychowanka oraz nabywania i optymalizowania przez niego kompetencji społecznych. Gdy uczeń znajduje się w trudnej sytuacji o podłożu emocjonalnym czy też społeczno-ekonomicznym, pozytywne relacje z wychowawcą stają się szczególnie istotne. By je osiągnąć, niezbędna jest komunikacja werbalna i niewerbalna (Noam, Fiore, 2004).

Warsztat pracy nauczyciela względem niewerbalnych aktów komunikacji

Potrzebę optymalnych zachowań w przypadku komunikacji niewerbalnej nauczyciel-uczeń, nauczyciel-rodzic czy nauczyciel-nauczyciel zauważa wielu pedagogów. Podkreślają oni w swoich publikacjach elementy niewerbalnego przekazu, potrzebę umiejętnego dostosowania aktów niewerbalnych do wychowanka lub grupy wychowanków, z zachowaniem ich podmiotowości i odrębności. Do nabycia i doskonalenia tych kompetencji niezbędna jest wiedza zarówno z zakresu teorii jak i praktyki psychologiczno-pedagogicznej.

Do komunikacji niewerbalnej, szczególnie w warunkach oświatowych, należą między innymi poniższe składowe (Puppel, 2015, za: Knapp i Hall, 1997; Malandro i in., 1989):

- postawa ciała, jego kształt i rozmiary,
- garderoba i dodatki, których używa jednostka w swoim ubiorze,
- kinezyka, w której skład wchodzi gesty, ruch ciała i jego postawa,
- ekspresja, mimika twarzy oraz nawiązywanie kontaktu wzrokowego,
- środowisko, na które mają wpływ rozmówcy,
- kontakt rozumiany jako dotyk i dystans między osobami,
- zapach jednostki.

Wszystkie te elementy warunkują odbiór osoby nauczyciela przez wychowanków i decydują nie tylko o wzajemnych relacjach, ale także mają wpływ na atmosferę w środowisku klasowym czy motywację do nauki. Strój nauczyciela winien,

be neat and comfortable in order to explore the world with the students.

Richmond points out that teachers who use gestures in non-verbal communication that indicate their openness, e.g. shortening the distance with students to about one metre, turning their heads towards their students for most of the class period, maintaining eye contact, are classified as more effective than teachers who display low directness in their interactions with students. Moreover, open-minded educators are perceived by students as more empathetic, authentic and friendly towards mutual relationships (Richmond, 2002).

A similar view is presented by Chesbero and McCroskey, who, on the basis of empirical research, conclude that the skilful use of non-verbal codes contributes to the optimisation of the learning process and its effectiveness (Chesbero, McCroskey, 2001). With positive non-verbal communication, teachers create signals that enable them to be perceived as trustworthy (Wawrzyniak-Beszterda, 2002).

A model of teacher behaviour was also developed, which indicates his/her non-verbal directness and is recommended to maintain credibility. According to this pattern, it is worthwhile for the teacher to maintain eye contact with the students on a frequent basis. Another aspect is appropriate clothing and physical appearance, which should meet the expectations of the students and helps to perceive the educator as a more competent person. It is important to keep the verbal and non-verbal message consistent, avoiding looking down and a forced, insincere smile. The next element is to control the gaze so that it is not too distracted and to manage tension skilfully so that it is not perceived by the students (McCroskey, Sallinen, Fayer, Richmond, Barraclough, 1996).

Marczewska adds that in the teacher's non-verbal code in relation to their physical appearance, attention is also paid to personal hygiene and make-up (Marczewska, 2009).

Self-confidence, which should include honesty, openness and assertiveness, according to Cooper and Simonds, is manifested in the following teacher behaviours: eye contact with the student, more frequent when talking to the student than when listening to him, limiting hesitation when answering. The teacher's shrunken or closed posture, lowered head or hunched body, as well as

zatem nie tylko wyrażać jego osobowość i charakter, ale także podkreślać rangę zawodu, nie prowokować, być schludny i wygodny, by razem z uczniami eksplorować świat.

Richmond zaznacza, że nauczyciele, którzy stosują w komunikacji niewerbalnej gesty świadczące o ich otwartości, np. skracanie dystansu z uczniami do ok. 1 metra, zwrócenie głowy w stronę wychowanków przez większość trwania zajęć, podtrzymywanie kontaktu wzrokowego, są klasyfikowani jako bardziej efektywni niż nauczyciele przejawiający niską bezpośredniość w kontaktach z wychowankami. Co więcej, otwarci pedagodzy są przez uczniów odbierani jako bardziej empatyczni, autentyczni i przyjaźniej nastawieni na wzajemne relacje (Richmond, 2002).

Podobny pogląd przedstawiają Chesbero i McCroskey, którzy na podstawie badań empirycznych stwierdzają, że umiejętne wykorzystywanie kodów niewerbalnych przyczynia się do zoptymalizowania procesu nauczania oraz jego skuteczności (Chesbero, McCroskey, 2001). Nauczyciele przy pozytywnej komunikacji niewerbalnej kreują sygnały, które umożliwiają odbieranie ich osoby jako godnej zaufania (Wawrzyniak-Beszterda, 2002).

Opracowano także model zachowań nauczyciela, które wskazują na jego bezpośredniość niewerbalną i są polecane, by zachować wiarygodność. Według tego wzorca warto, by nauczyciel utrzymywał kontakt wzrokowy z uczniami w sposób częsty. Kolejnym aspektem jest właściwy ubiór i wygląd fizyczny, który powinien spełniać oczekiwania uczniów, co sprzyja przy odbiorze wychowawcy jako osoby bardziej kompetentnej. Ważna jest spójność komunikatu werbalnego z niewerbalnym, unikanie spoglądania w dół oraz wymuszonego, nieszczerego uśmiechu. Następnym elementem jest panowanie nad wzrokiem, by nie był zbyt rozbiegany oraz umiejętne radzenie sobie z napięciem tak, by nie było one dostrzegane przez uczniów (McCroskey, Sallinen, Fayer, Richmond, Barraclough, 1996).

Marczewska dodaje, że w kodzie niewerbalnym nauczyciela względem jego wyglądu fizycznego, zwraca się uwagę także na higienę osobistą i makijaż (Marczewska, 2009).

Pewność siebie, w której powinna zawierać się szczerść, otwartość i asertywność, według Cooper'a i Simonds'a przejawiają się w następujących zachowaniach nauczyciela: kontakt wzrokowy z uczniem, w tym częstszy podczas mówienia

visible tension indicate a lack of self-confidence, and a delicate, quiet voice indicates a lack of assertiveness (Cooper, Simonds, 2003).

If a teacher is not aware of the body position he or she adopts when communicating with students, does not pay attention to the gestures made correlating with the verbal message and these are contradictory, this may affect the students' negative perception of the teacher and their negative reactions. Students are able to sense indifference or lack of interest on the part of the teacher in the subject under discussion in non-verbal communication, despite his verbal messages containing different content (Rymarz, 1997).

The teachers' body language can be an indicator of specific personality traits of a given educator. Its proper shaping results largely from the teacher's personality and emotional attitude towards students (Strychalska-Gać, 2005).

Review of selected research findings to date on non-verbal communication in 21st century education in Poland

One of the people who has conducted the most research in the 21st century on the issue of non-verbal communication in education is Anna Pawiak. At the beginning, she emphasizes *the need to train the teacher's non-verbal communication skills with students*. She points out the need to train non-verbal communication of future teachers during their studies and during in-service training courses. She also observes that in the literature there is more emphasis on verbal communication, and yet it is non-verbal codes that predominate in the interpretation of all interpersonal communication (Pawiak, 2005).

In 2006, Pawiak conducted empirical research on the *school classroom as a place of influence of the teacher's non-verbal messages when working with students* (Pawiak, 2006). The author emphasizes how important non-verbal communication is in the educational process, as it can disrupt or improve the course of classes. It also contributes to the classroom atmosphere and influences the emotions and feelings present there. Moreover, non-verbal communication contributes to conscious and conflict-free communication with students, which deserves special attention

do wychowanka niż w trakcie słuchania go, ograniczanie wahań w trakcie odpowiedzi. Skurczona postawa, czy też postawa zamknięta nauczyciela, opuszczona głowa czy zgarbione ciało, a także widoczne w nim napięcia wskazują na brak pewności siebie, a delikatny, cichy głos wskazuje na brak asertywności (Cooper, Simonds, 2003).

Jeśli nauczyciel nie jest świadomy tego, jaką pozycję ciała przyjmuje w trakcie komunikacji z uczniami, nie zwraca uwagi na wykonywane gesty korelujące z przekazem werbalnym i są one sprzeczne, może rzutować to na negatywny odbiór nauczyciela przez wychowanków i ich negatywne reakcje. Uczniowie posiadają zdolność do wyczuwania obojętności czy braku zainteresowania ze strony nauczyciela omawianym zagadnieniem w komunikacji niewerbalnej, mimo jego werbalnych przekazów zawierających odmienne treści (Rymarz, 1997).

Mowa ciała nauczyciela może być traktowana jako wskaźnik specyficznych cech osobowościowych danego pedagoga. Właściwe jej kształtowanie wynika zaś w dużej mierze z osobowości nauczyciela oraz nastawienia emocjonalnego wobec wychowanków (Strychalska-Gać, 2005).

Przegląd dotychczasowych wybranych wyników badań nad komunikacją niewerbalną w edukacji XXI wieku na terenie Polski

Jedną z osób, która dokonała w XXI wieku największej ilości badań nad zagadnieniem komunikacji niewerbalnej w edukacji jest Anna Pawiak. Na początku zaznacza fakt *O potrzebie kształcenia umiejętności niewerbalnego komunikowania się nauczyciela z uczniami*. Autorka wskazuje na potrzebę kształcenia komunikacji niewerbalnej przyszłych nauczycieli w trakcie studiów, a także w trakcie kursów doskonalących. Podkreśla także, iż w literaturze stawia się częściej nacisk na komunikację werbalną, a przecież to właśnie kody niewerbalne przeważają w interpretowaniu całości komunikacji interpersonalnej (Pawiak, 2005).

W roku 2006 Pawiak przeprowadziła badania empiryczne dotyczące *klasy szkolnej jako miejsca oddziaływań niewerbalnych komunikatów nauczyciela w pracy z uczniami* (Pawiak, 2006). Autorka podkreśla, jak ważna w procesie edukacji jest komunikacja niewerbalna, która jest w stanie zakłócać lub też usprawniać przebieg zajęć. Przyczynia się ona także do atmosfery klasowej,

in relation to the aggression that is growing in society today.

Pawiak then published an article entitled *Relationship conflict and non-verbal communication between teachers and students* (Pawiak, 2007). Through her own empirical research, she discovered that teachers are aware of the influence on students through non-verbal messages, but their skills in this area need to be improved and updated. Non-verbal codes carry an emotional charge, so teachers should use them in a conflict-free and thoughtful way. Based on the analysis of her scientific research, the author assumes that a modern teacher should ensure better preparation for the profession, also in the field of non-verbal communication skills.

Pawiak extended her research on the issue in question by publishing the article *Non-verbal communication in the scope of communication competences of a modern teacher* in 2010 (Pawiak, 2010). She highlighted the need to be a teacher aware of the power and possibilities of non-verbal communication. In Pawiak's view, a good teacher is one who influences the correct behaviour of the students by means of optimally used non-verbal codes. Students, on the other hand, according to the author's empirical research, accurately assess a teacher's character and qualities based on their body language (Pawiak, 2010). In her research work, the author focused on primary school teachers and students.

Educator Beata Sufa has published a dissertation entirely devoted to *Non-verbal communication. On communication between teachers and students in early childhood education* (Sufa, 2008). It is an extensive work based on the literature on the subject and empirical research in primary school classrooms. Sufa emphasises the importance of mutual understanding and cooperation in the teacher-student relationship.

The results of a study on the communicative competence of pre-school teachers were presented by Paulina Zalewska in 2012. They show that the teachers surveyed agree on the value of non-verbal messages to help shape a child's emotional intelligence, provide information about another person's emotional states, and help motivate learning and play. Non-verbal messages directed at the pupils allow them to understand that they have done something wrong, earlier than the teacher gives verbal feedback (Zalewska, 2012).

wpływa na panujące w niej emocje i uczucia. Co więcej, komunikacja niewerbalna przyczynia się do świadomego i bezkonfliktowego porozumiewania się z uczniami, co zasługuje na szczególną uwagę w odniesieniu do współcześnie narastającej w społeczeństwie agresji.

Następnie Pawiak opublikowała artykuł *Konflikt relacji a niewerbalna komunikacja nauczyciela z uczniami* (Pawiak, 2007). Na drodze własnych badań empirycznych stwierdza, że nauczyciele są świadomi oddziaływania na uczniów poprzez komunikaty niewerbalne, ale ich umiejętności w tym zakresie wymagają usprawniania i aktualizacji. Kody niewerbalne niosą ze sobą ładunek emocjonalny, zatem nauczyciele powinni wykorzystywać je w sposób bezkonfliktowy i przemyślany. Autorka w oparciu o analizę swoich badań naukowych przyjmuje, że współczesny nauczyciel powinien zadbać o doskonalsze przygotowanie do zawodu także z zakresu umiejętności komunikacji niewerbalnej.

Pawiak poszerzyła badania nad omawianym zagadnieniem, publikując w 2010 roku artykuł *Komunikacja niewerbalna w zakresie kompetencji komunikacyjnych współczesnego nauczyciela* (Pawiak, 2010). Zwróciła w nich uwagę na potrzebę bycia nauczycielem świadomym siły i możliwości płynących z komunikacji niewerbalnej. W przekonaniu Pawiak dobry nauczyciel to taki, który wpływa na właściwe zachowania wychowanków za pomocą optymalnie wykorzystywanych kodów niewerbalnych. Z kolei uczniowie, jak wynika z badań empirycznych autorki, trafnie oceniają charakter i cechy nauczyciela, bazując na mowie jego ciała (Pawiak, 2010). W swoich pracach badawczych autorka skupiła się na nauczycielach i uczniach szkoły podstawowej.

Pedagog Beata Sufa opublikowała rozprawę w całości poświęconą *Komunikacji niewerbalnej. O porozumiewaniu się nauczycieli i uczniów w edukacji wczesnoszkolnej* (Sufa, 2008). Jest to obszerna pozycja oparta o literaturę przedmiotu oraz badania empiryczne w klasach szkół podstawowych. Sufa podkreśla istotę wzajemnego zrozumienia oraz kooperacji w relacji nauczyciel – wychowanek.

Wyniki badań nad kompetencjami komunikacyjnymi nauczycielek wychowania przedszkolnego przedstawiła w 2012 roku Paulina Zalewska. Wynika z nich, że badane nauczycielki są zgodne co do wartości komunikatów niewerbalnych, które wspomagają kształtowanie inteligencji

In 2013 Wiesław Sikorski published an article *Non-verbal directness in the creation of teacher attitude as a non-specific factor in pedagogical interactions* (Sikorski, 2013). The author discusses non-verbal directness, teacher credibility and confidence, arousing sympathy, empathy, interpersonal attractiveness, the teacher's use of rules, physical appearance and voice signals. These aspects are all contained in non-verbal communication. Sikorski emphasizes that empathy and trustworthiness are more important in a teacher's relationship with a student than self-confidence and outward appearance, and that non-verbal communication has a significant impact on making an impression on students, which is noticed already in the first moments of classes. Students are able to recognise non-verbal messages from the teacher in more detail at the beginning of the class (Sikorski, 2013; Brophy, 2002). Sikorski also draws attention to the layout of the desks in the classroom and points out that the places that students occupy are correlated with social communication and its quality in relation to the teacher (Sikorski, 2009).

In 2016, Anna Jurczak discussed the issue of *teachers' non-verbal communication and contemporary teacher education*. Summarizing her considerations, she emphasizes that when communicating, recipients often unconsciously pay attention to the non-verbal code, which complements the verbal code. Students, therefore, feel more or less motivated to act through non-verbal messages during their education. To optimise communication, both planes of communication should be adapted to the students' intellectual capacity. Non-verbal inadequacy contributes to conflicts in the teacher-student relationship. The early childhood and pre-school teacher should consider non-verbal code as a certain aid in the interpersonal communication process. For this to happen, it is also important to remember that the facial expressions and gestures transmitted from students also betray their moods and emotions. The non-verbal channel allows to notice warnings of conflict situations in the relationship between teacher and students (Jurczak, 2016; Welskop, 2013). Jurczak states that non-verbal communication forms a specific basis for the teaching and educational process, which determines effectiveness and arousing interest among students during classes.

emocjonalnej dziecka, dostarczają informacji o stanach uczuciowych drugiego człowieka, wspomagają motywowanie do nauki i zabawy. Komunikaty niewerbalne kierowane do wychowanków pozwalają im zrozumieć, że zrobiły coś niewłaściwego, wcześniej, niż nauczyciel zwróci uwagę w sposób werbalny (Zalewska, 2012).

W roku 2013 Wiesław Sikorski opublikował artykuł *Bezpośredniość niewerbalna w kreowaniu postawy nauczyciela jako niespecyficznego czynnika w oddziaływaniach pedagogicznych* (Sikorski, 2013). Autor omawia bezpośredniość niewerbalną, wiarygodność i pewność nauczyciela, wzbudzanie sympatii, empatię, atrakcyjność interpersonalną, stosowanie przez nauczyciela zasad, wygląd fizyczny oraz sygnały głosowe. Te wszystkie aspekty zawierają się w komunikacji niewerbalnej. Sikorski podkreśla, że w relacji nauczyciela względem ucznia ważniejsza jest empatia i wiarygodność, niż pewność siebie i wygląd zewnętrzny, a komunikacja niewerbalna w istotny sposób wpływa na wywieranie wrażenia na uczniach, co zauważa się już w pierwszych chwilach zajęć. Wychowankowie są w stanie szczególnie rozpoznać komunikaty niewerbalne płynące od nauczyciela właśnie na początku spotkania (Sikorski, 2013; Brophy, 2002). Sikorski zwraca także uwagę na układ ławek w pomieszczeniu klasowym i zaznacza, że miejsca, które zajmują wychowankowie są w korelacji z komunikacją społeczną i jej jakością w odniesieniu do nauczyciela (Sikorski, 2009).

Omówieniem zagadnienia *komunikacji niewerbalnej nauczycieli a współczesnej edukacji nauczycieli* zajęła się w roku 2016 Anna Jurczak. Podsumowując swoje rozważania podkreśla, że odbiorcy w trakcie komunikacji częściej zwracają nieświadomie uwagę na kod niewerbalny, który jest dopełnieniem kodu werbalnego. Uczniowie, zatem w trakcie swojej edukacji czują się poprzez komunikaty niewerbalne bardziej lub mniej zmotywowani do działań. By zoptymalizować komunikację, obie płaszczyzny komunikatu powinny być dostosowane do możliwości intelektualnych uczniów. Nieadekwatność niewerbalna przyczynia się do konfliktów w relacji nauczyciel-uczeń. Nauczyciel edukacji wczesnoszkolnej i przedszkolnej powinien traktować kod niewerbalny jako pewną pomoc w procesie komunikacji interpersonalnej. By tak się stało, należy też pamiętać o tym, że mimika i gesty transmitowane od uczniów również zdradzają ich nastroje i emocje.

Joanna Jachimowicz refers to aspects of non-verbal communication in *Communication of primary school teachers with students in the school education process* (Jachimowicz, 2018). Referring to non-verbal communication, she points to the value of the books by David Lambert, who has classified over a hundred meanings of non-verbal codes, including gestures, facial expressions and body postures, describing them in relation to emotions and meanings in a cultural context. Jachimowicz also emphasises, following Władysław Garstka, that when considering non-verbal communication in education, the role of social distance should also be taken into account. Therefore, there is a public sphere in which the teacher is behind his/her desk. Then the social sphere - the teacher stands at the front desks, next is the personal sphere - the teacher moves throughout the classroom. There is also an intimate sphere in which the teacher approaches each student and a sub-sphere - establishing tactile contact (Garstka, 1999). None of these spheres should be considered more important, or the only one used during class.

Conclusions

Non-verbal communication is an integral component of education and upbringing. In a modern school, where more and more acts of aggression, violence and misunderstanding are observed, and in the face of the growing tendency of students to suffer from depression and depressive episodes, it is worth paying attention to the emotional charge conveyed within the walls of the school by teachers. A review of the selected literature shows that teachers recognise the important role of non-verbal acts, but that competences in this area require continuous improvement to optimise education in primary schools. It is therefore worthwhile for current and future educators to explore the topic of interpersonal communication, taking into account the nature of non-verbal acts.

Kanał niewerbalny pozwala zauważyć ostrzeżenia przed sytuacjami konfliktowymi w relacjach nauczyciela i wychowanków (Jurczak, 2016; Welkop, 2013). Jurczak stwierdza, że komunikacja niewerbalna tworzy swoistą bazę dla procesu dydaktycznego i wychowawczego, która warunkuje efektywność i budzenie zainteresowania wśród uczniów w trakcie zajęć.

Joanna Jachimowicz odnosi się do aspektów komunikacji niewerbalnej w publikacji *Komunikowanie się nauczycieli szkół podstawowych z uczniami w procesie edukacji szkolnej* (Jachimowicz, 2018). Odnosząc się do komunikacji niewerbalnej wskazuje na wartość pozycji książkowych Davida Lamberta, który sklasyfikował ponad sto znaczeń kodów niewerbalnych, w tym gesty, mimikę i postawy ciała, opisując je w odniesieniu do emocji i znaczeń w kontekście kulturowym. Jachimowicz podkreśla też za Władysławem Garstką, iż w rozważaniach nad komunikacją niewerbalną w oświacie należy uwzględnić również rolę dystansu społecznego. Wyróżnia się zatem sferę publiczną, w której nauczyciel znajduje się za biurkiem. Kolejną jest sfera społeczna — pedagog stoi przy pierwszych ławkach, następną osobista – nauczyciel przemieszcza się po całym pomieszczeniu klasy. Wyróżnia się też sferę intymną, w której pedagog podchodzi do każdego z wychowanków i subsferę – nawiązanie kontaktu dotykowego (Garstka, 1999). Żadnej z tych sfer nie należy uznawać za ważniejszą, lub jedyną stosowaną w trakcie zajęć.

Podsumowanie

Komunikacja niewerbalna jest nierozłącznym komponentem edukacji i wychowania. We współczesnej szkole, w której zauważa się coraz więcej aktów agresji, przemocy i niezrozumienia, a także w obliczu narastającej tendencji wychowanków do depresji i epizodów depresyjnych, warto zwrócić uwagę na ładunek emocjonalny przekazywany w murach szkoły przez nauczycieli. Z przeglądu wybranej literatury wynika, iż nauczyciele zauważają istotną rolę aktów niewerbalnych, jednak kompetencje z tego zakresu wymagają stałego doskonalenia dla optymalizacji wychowania i edukacji w szkołach podstawowych. Warto zatem, by obecni i przyszli pedagodzy zgłębiali tematykę komunikacji interpersonalnej, uwzględniając istotę aktów niewerbalnych.

Bibliografia:

1. Antas, J., (2023). *Słowa i gesty w komunikacji. Prace wybrane*, Kraków: Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, <https://doi.org/10.12797/9788381388481>.
2. Brophy, J., (2002). *Motywowanie uczniów do nauki*, Warszawa: PWN.
3. Chesbero, J.L., McCroskey, J.C (2001). *The Relationship of Teacher Clarity and Immediacy with Student State Receiver Apprehension. Affect, and Cognitive Learning*, [w:] *Communication Education* nr 50, s. 59-68.
4. Cooper, P.J., Simonds, Ch.J., *Communication for the Classroom Teacher*, Boston, s. 35.
5. Dobek-Ostrowska B., (1999). *Podstawy komunikowania społecznego* Wrocław: Astrum.
6. Domachowski, W. (1993). *Psychologia społeczna komunikacji niewerbalnej*, Toruń: Edytor.
7. Ekman, P., (1997). *Kłamstwo i jego wykrywanie w biznesie, polityce, małżeństwie*. Tłum. Sz. E. Draheim, M. Kowalczyk, Warszawa: PWN.
8. Garstka, W., (1999). *Komunikacja niewerbalna a terapeutyczna rola nauczyciela* [w:] *Życie szkoły 1999* nr 7, s. 485-486.
9. Grove, T.G., (2002). *Niewerbalne elementy interakcji*, [w:] *Mosty zamiast murów. O komunikowaniu się między ludźmi*. Stewart J. (red.), Warszawa: PWN, s. 122-125.
10. Hickson, M.L., Stacks, D.W., (1985). *Nonverbal Communication*, Iowa, s.15.
11. Jachimowicz, J., (2018). *Komunikowanie się nauczycieli szkół podstawowych z uczniami w procesie edukacji szkolnej*, Nowy Sącz, Wydawnictwo Naukowe Akademii Nauk Stosowanych w Nowym Sączu, s. 33-38.
12. Jurczak, A., (2016). *Komunikacja niewerbalna nauczycieli a współczesna edukacja nauczycieli* [w:] *Pedagogika Przedszkolna i Wczesnoszkolna* vol. 4 1(7)/2016, Kraków, s. 133-145.
13. Knapp, M.L, Hall, J. A., Horgan, T.G. (2013). *Nonverbal Communication in Human Interaction. Eight Edition*. Cengage Learning. p. 3-28.
14. Malarandro, L.A, Barker, L.L., Barker, D.A., (1989). *Nonverbal communication*. New York: Random House.
15. Marczevska, K., (2009). *Meandry komunikacji w szkole* [w:] *Dyrektor Szkoły 2009* nr 6, Warszawa, s. 185-186.
16. McCroskey, J.C., Sallinen, A., Fayer, J.M., Richmond, V.P, Barraclough, R.A (1996). *Nonverbal Immediacy and Cognitive Learning: A Cross Cultural Investigation* [in:] *Communication Education* nr 45, s. 200-211.
17. Miller, G. (1951). *Lenguaje y communication*, Nowy Jork: AMORRORTU.
18. Nęcki, Z., (1996). *Komunikacja międzyludzka*, Warszawa: PSB.
19. Noam, G.G., Fiore, N., (2004). *Relationships across multiple settings: An overview*. [in:] *New Directions for Youth Development* 103, s.9-16.
20. Okoń, W., (2003). *Komunikacja interpersonalna w szkole*. [w:] *Edukacja i dialog* 1, s. 50-53.
21. Osika, G., (2008). *Komunikacja niewerbalna* s. 148, s. 150 [w:] *Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej Seria: Organizacja i zarządzanie* z. 43
22. Pawiak, A., (2006). *Klasa szkolna miejscem oddziaływań niewerbalnych komunikatów nauczyciela w pracy z uczniami – komunikat z badań* [w:] *Zaniedbane i zaniechane obszary edukacji w szkole*. Olsztyn, s. 84-90.
23. Pawiak, A., (2010). *Komunikacja niewerbalna w zakresie kompetencji komunikacyjnych współczesnego nauczyciela* pobrane z: <https://repozytorium.ukw.edu.pl/handle/item/4022>
24. Pawiak, A. (2007). *Konflikt relacji a niewerbalna komunikacja nauczyciela z uczniami* pobrane z: https://www.academia.edu/33566552/Konflikt_relacji_a_niewerbalna_komunikacja_nauczyciela_z_uczniami_2007_
25. Pawiak, A. (2005). *O potrzebie kształcenia umiejętności niewerbalnego komunikowania się nauczyciela z uczniami* pobrane z: <https://repozytorium.ukw.edu.pl/handle/item/4013>

26. Pstrąg, J., Kraśnicka, I., (2023). *Komunikacja niewerbalna w dydaktyce akademickiej* www.researchgate.net/publication/371936105_Komunikacja_niewerbalna_w_dydaktyce_akademickiej_Nonverbal_communication_in_academic_didactics (dostęp: 08.09.2023).
27. Puppel, J., (2015). *Siła performatywna komunikacji niewerbalnej używana przez nauczyciela i ucznia w formalnych warunkach klasy*, s. 136-137 [w:] *MOTEK. Motywy ekolingwistyczne: w stronę ekoglotodydaktyki*, red. Puppel S. Poznań: UAM, DOI 10.7169/sdcp.2015.7.08
28. Richmond, V.P., (2002). *Teacher Nonverbal Immediacy. Use and Outcomes*, Boston, s. 51.
29. Rymarz, T., (1997). *Psychologiczne czynniki warunkujące efektywność interakcji nauczyciel-uczeń*, [w:] *Dylematy przemian oświatowych*, Zając A. (red.), Rzeszów: WSP, s. 312.
30. Sikorski, W., (2013). *Bezpośredniość niewerbalna w kreowaniu postawy nauczyciela jako niespecyficznego czynnika w oddziaływaniach pedagogicznych* [w:] *Krakowskie Studia Małopolskie 2013, nr 18*, Kraków, s. 344-362.
31. Sikorski, W., (2009). *Znudzeni szarą klasą* [w:] *Psychologis w Szkole 2009, nr1*, s. 109-115.
32. Sobkowiak, B., (1997). *Komunikowanie społeczne*, [w:] *Współczesne systemy komunikowania*, red. B. Dobek-Ostrowska, Wrocław, s. 11-12.
33. Stączak, M., (2011). *Prezentacja publiczna. Mów komunikatywnie, oryginalnie, przekonująco!*, Warszawa: EdisonTeam.pl.
34. Strychalska-Gać, B., (2005). *Za szkolnym progiem* Warszawa: WSiP.
35. Sufa, B., (2008). *Komunikacja niewerbalna. O porozumiewaniu się nauczycieli i uczniów w edukacji wczesnoszkolnej*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej Kraków.
36. Szejnberg, A., (2006). *Komunikacyjne środowisko nauczania i uczenia się*. Wrocław: Astrum.
37. Śnieżyński, M., (1990). *Nauczyciele w oczach uczniów. O przewiskach*. Warszawa: WSiP.
38. Śnieżyński, M., (2011). *Demokracja – dialog – edukacja. Trud budowania i rozwijania dialogu edukacyjnego*, [w:] *Przestrzeń i czas dialogu w edukacji*, Waloszek D. (red.), Kraków, s. 59
39. Thiel, E., (1997). *Komunikacja niewerbalna. Mowa ciała*, Wrocław: Astrum.
40. Wawszyniak-Beszterda R., (2002). *Doświadczenia komunikacyjne uczniów w czasie lekcji. Studium empiryczne*, Kraków: Impuls.
41. Welskop, W., (2013) *Komunikacja w relacji nauczyciel-uczeń a występowanie sytuacji kryzysowych w szkole* [w:] *Komunikacja w sytuacjach kryzysowych IV*, Potejko P (red.), Gliwice-Katowice: Wydawnictwa i Szkolenia Opcjon, Gliwice-Katowice, s.168,172-173.
42. Zalewska, P. (2012). *Kompetencje komunikacyjne nauczycielek wychowania przedszkolnego* [w:] *Kompetencje społeczne w edukacji, pracy socjalnej i relacjach zawodowych* Janiak, A.M., Jankowska, K., Heller, W. (red.), Poznań: UAM, s. 38-51.